

könyvek egy témáról

Kapcsolatok és keresztutak*

Még ma is viszonylag keveset tudunk a Balkán-félszigeten élő délszláv népek 19. századi történetéről. Abban, hogy tisztuljon a kép, segítségünkre voltak Ress Imrének, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársának az elmúlt másfél évtizedben megjelent tanulmányai. Közülük a legjobbakat tartalmazza e kötet.

A könyvben közölt tanulmányok a horvátok, a szerbek és a bosnyákok egymáshoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatát tekintik át a 19. században. A tanulmánykötet ennek alapján tagolódik három fő részre. A szerkesztő a kötet elején, számolva a hiányokkal, bevezetésként átfogó, igen hasznos historiográfiai áttekintést iktatott be *A nemzeti legitimáció és a magyarságkép historiográfiai elemei a horvátoknál, a szerbeknél és a bosnyákoknál* címmel (9–27.).

A 19. század eleje a közép-európai népek nemzeti ébredésének a kora volt, amikor egyre erőteljesebben jelentkezett az önálló nemzetállam megteremtésének vágya. 1848 villantotta föl először a horvátok és a szerbek számára a fennálló hatalmi viszonyok átalakításának és a Habsburg Monarchiában elfoglalt pozíciók újrendezésének lehetőségét. Ress Imre megállapítása szerint 1990-ben csupán az a nemzeti dezintegrációs folyamat jutott el végpontjáig, amely 1848-ban elkezdődött. (Ez a megállapítás talán finomítható lenne azzal, hogy időről időre integrációs tendenciák is érvényesültek.) Az önálló (horvát, szerb, bosnyák) nemzet megteremtésének ideológiai alapját a másfél század előtti, szü-

* Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 288 p.

lető nemzeti történetírás szolgáltatta. Tudatosan vállalta a nemzet ébresztését, és ezt úgy látta leghelyesebbnek, ha a konkurens nemzet múltját mindenben deheroizálja, a múltba visszavetítve negatív tulajdonságokkal ruházza fel. Mivel a 19. századi *horvát* nemzetállami törekvések végső soron a középkori magyar–horvát államközösség átalakítására irányultak, ezért kapott a Magyar Királysággal való államközösségben eltöltött időszak mind negatívabb felhangot. Az 1868 utáni horvát történetírás pedig már a horvát–magyar kiegyezést követő ellenséges viszonyt vetítette vissza a horvát–magyar perszónálunió korábbi évszázadaira. S noha a horvát történetírásnak voltak a magyarokkal való viszonyt kedvezőbbnek értékelő irányzatai is, összességében elmondható, hogy a dualizmus egész időszakában a Magyarországgal fennálló államjogi viszony elfogadása vagy elutasítása jelentette azt a választóvonalat, amely mentén a múltbeli együttélést értelmezték. Ezt a történetértékelést még inkább megterhelte Bosznia és Hercegovina 1878-ban bekövetkező okkupációja, ahogy ezt a szerző a bosnyákokról szóló fejezetben részletesen kifejti. Mindazonáltal meg kell említeni, hogy az elmúlt években a horvát történetírásban paradigmaváltás kezdődött; mind több szerző szakít a historizáló felfogással.

A *szerb* történetírás legfőbb jellemzője a szerző véleménye szerint a fenyegetettség érzésének folyamatos hangsúlyozása. Ennek központjában a szerbeken elkövetett folyamatos népiirtás, az úgynevezett genocídium szemlélete megkérdőjelezhetetlen faktum. A szerb történelemértelmezés a kapcsolattörténetet túlnyomórészt a szerb nép elleni folyamatos irtóhadjáratként ábrázolja. Az 1990-es évek szomorú eseményei miatt a szerb társadalom különösen fogékony a nemzeti közgondolkodásban jelen levő idegenellenességet alátámasztó munkákra. A szakmának és a közvéleménynek ez a találkozása elmélyítette a szerb társadalomban élő negatív magyarsággépet.

A *bosnyák* nemzettudat egyik központi alkotóeleme az iszlám. Így a történetíróknak rendkívül nehéz dolguk volt, hogy folyamatosságot teremtsenek a középkori Boszniával. Magyar segítséggel – Kállay Béni és Asbóth János kutatásai alapján – emelték dogmává a bogumilizmust, mint a bosnyák nemzettudat másik sarokkövét. A bosnyák nemzettudat kialakulatlanságát és legitimációs problémáit mutatja, hogy a bosnyákok a 16. századot tartják történelmük legfényesebb korszakának, amikor az oszmán államigazgatásba sok boszniai eredetű tisztségviselő került. Ha végigtekintünk a délszláv népek történeti felfogásán, megállapíthatjuk, hogy történészeik feladata nagyobbrészt nem a múlt feltárása, hanem a jelen politikai célok történelmi legitimációja volt.

A *Horvátok* című fejezet első tanulmánya, amely a *Fiumei követek az 1825–27. évi pozsonyi országgyűlésen. Ljudevit Adamić és Antun Mihanović* (25–61.), Fiume és Magyarország viszonyát vizsgálja a reformkorban. Ress érdekesen írja le, hogy a 19. század első felében a magyar árutermelő nemesség és Fiume város között érdekközösség alakult ki a bécsi központú birodalmi kormányzat gazdasági célkitűzéseivel szemben, s ez a reformkori országgyűléseken is gyakran megmutatkozott. A magyar mezőgazdasági termékek egyetlen, diszkriminatív vámoktól mentes kapuja az utak hiányában nehezen megközelíthető Fiume volt. Ezért a város a kereskedelmi fejlődést hozó változtatások érdekében már 1790-ben kérte státuszának rendezését. Érdekei érvényesítése érdekében ezért fogott össze később a magyar ellenzékkel az országgyűléseken. A kikötőváros követelése az 1825-ben megnyíló országgyűlésen kaptak nagyobb visszhangot, amikor – Fiume kormányzójaként – a Felső Táblán Ürményi Ferenc felkarolta azokat. Ürményi lelkes híve volt Adam Smith gazdasági elképzeléseinek. Ez felfedezhető indítványaiiban is, amelyeknek, mivel nyíltan, a maga nevében nem tehetett, a város követői útján az Alsó Táblán adott hangot. Ott Ljudevit Adamić és Antun Mihanović javasolta egy nemzeti pénzügyi létrehozását, amely hitelekkel segítené a magyar termékek exportját. Ürményi legidőállóbb gondolataként a mezőgazdasági termékek mind nagyobb hányadának feldolgozott formában való kivitelét ajánlotta, és pedig nem csupán az értéköbbség miatt, hanem mert felismerte ebben a belső foglalkoztatásra gyakorolt ösztönző hatást is.

Ress Imre titkosrendőri feljegyzésekből bizonyítja, hogy az ifjú Széchenyi Istvánra nagy hatást gyakoroltak a fiumei tervezetek; közülük többet beépített saját modernizációs elképzeléseibe.

Nagyon jól szemlélteti a szerző, hogy helytelen lenne „haladók” és „konzervatívok” szorosán tömörülő állandó csoportjaira osztani a korabeli fiumei elitet. Valójában sokszor pillanatnyi érdekek döntöttek abban, hogy a különböző körök melyik követelésükhöz kit választanak partnernek. Amíg kereskedelmi kérdésekben a fiumei követek bízást támaszkodhattak a magyar ellenzéki küldöttek támogatására, a magyar hivatalos nyelv kérdésében a kikötőváros nyíltan opponálta a magyar reformerek elképzeléseit. Ez az ellentét vezeti át az olvasót a következő tanulmányhoz, amely az 1848/49-es horvát–magyar viszonyrendszer sokrétűségét vizsgálja. E rész *A magyar–horvát konfliktus összetevői 1848–49-ben* (62–84.).

Horvátország a 19. század első felében súlyos gondokkal küszködött. A legnagyobb problémát területi kiterjedésének mértéke és a Magyar Királysággal való jogi viszonya jelentette. Abban a horvát politikai elit

egységes volt, hogy területi kérdésekben a „három” királyság egyesítése a cél. Eltérés csupán abban mutatkozott, hogy Pestet vagy Bécsot tekintsék szövetségesüknek nemzetállami törekvéseikhez. A kérdés 1848-ban eldőlt, mivel a polgári átalakulást elősegítő áprilisi törvények a Szent István-i államterület egészének állami és törvényhozói egységét kodifikálták, míg a zágrábi tartománygyűlés követeléseinek minimuma a *háromegy királyság* létrehozása volt. Ekkortól a magyar kormánnyal való bármilyen együttműködés már valóban lehetetlen volt a horvát elit számára, mert a szabadságharc győzelme a magyar szupremácia megerősödését eredményezte volna a térségben. Sőt, Zágráb számára Magyarországnak bárminemű – gazdasági, politikai stb. – sikere a tárgyalt időszakban mindvégig elfogadhatatlan volt. A horvátok ugyanis csak gyenge magyar pozíciók esetén vihették sikerre céljaikat. A horvát elképzeléseket nem a katonai vereségek, hanem az 1849-es oktrojált olmützi alkotmány passzusai zúzták szét. Ekkor kezdett tudatosulni a horvátokban, hogy a magyar alkotmány megsemmisülése egyúttal a horvát autonómia végét is jelenti. Ennek ellenére csak a neoabszolutizmussal való szembenállás évei készítették elő a magyarokkal való együttélés újraértékelését.

Erről az időszakról szól a következő tanulmány: *Két emigráns az olasz egyesülés évtizedében: Kossuth és Tkalac* (85–100.). 1861-ben óvatos kapcsolatfelvétel kezdődött az emigráns Magyar Nemzeti Igazgatóság és a bécsi politikából kiábrándult horvát politikusok között. Az tette ezt lehetővé, hogy Kossuth addigra már teljesen más alapokra helyezte nemzetiségpolitikáját, és kész volt elfogadni az önálló Horvátország létét. A horvát politikusok pedig ekkor úgy tekintettek Magyarországra, hogy léte fontos a német befolyással és a schmerlingi centralizációval szemben. Így jutottak el a magyarokkal kötendő reálunió gondolatáig. Ám mind a horvát politika, mind a magyar emigráció csak valamely európai nagyhatalomtól remélhette volna céljai megvalósulását. Emiatt nem tekintik többnek a szerző Kossuth és Tkalac viszonyát két korlátozott súlyú emigráns kapcsolatánál, akik mögött nincs valós erő. A francia császárságnak ugyanis nem állt érdekében a Habsburg Monarchia gyengítése, hiszen a fő ellenségnek Poroszországot tekintették. Ezért az 1867-es kiegyezés után bármely francia támogatással indítandó akció a térség hatalmi viszonyainak megváltoztatására illuzórikussá vált.

Ezt támasztja alá Ress következő tanulmányának a mondanivalója is: *Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés* (101–121.). A kiegyezés alapját valójában a Habsburg-kormányzat érzéketlensége és túlsúlya teremtette meg. Ennek volt köszönhető, hogy a következetesen a Monarchia föderalizálását követelő Nemzeti Párt kisebbségbe került, és 1867-ben a dua-

lizmus ideológiája győzött. Ám az 1867 utáni, kiegyensúlyozottabb horvát–magyar viszony nem lehetett tartós, mert a dualizmus a nagyhorvát álmok végét jelentette. A távlati horvát cél, a horvát–szlavón–dalmát királyság létrehozása összeegyeztethetetlen volt az új berendezkedéssel. Ez előrevetítette, hogy a közös államalakulatnak története folyamán még komoly válságokkal kell majd szembenéznie. Az összecsapás először – szinte természetesen – ideológiai fronton zajlott.

Erről szól a következő cikk, amelynek címe *A nemzeti küldetés magyar és horvát értelmezése: Kállay Béni és Franjo Rački (122–131.)*. Kállay Béni közös pénzügyminiszter, Bosznia és Hercegovina kormányzója a magyarság feladatát abban látta, hogy a nyugati államfejlődés elemeit közvetítse az Oszmán Birodalom fennhatósága alól felszabaduló balkáni országokhoz. Bízott benne, hogy az új államok felismerik a nyugati civilizáció pozitív jellemzőit, főképpen az egyéni és a kisközöségi szabadságok jelenlétét, és emiatt el fogják utasítani az autokratikus orosz berendezkedést. Kállay lényegében először mutatta be alaposan a katolikus és az ortodox világ közti szakadást. Az ő elméletét fejlesztette tovább utóbb Bibó István és Szűcs Jenő. Franjo Rački, utóbb a Jugoszláv Akadémia elnöke viszont alapjaiban vonta kétségbe Kállay állításait. Ő a *keresztény egyházban* látta a fejlődés katalizátorát, amelyet a szkizma ellenére egységesnek tekintett, mert csak így kezelhette egységként a délszláv nemzeteket. A feloldhatatlan ellentétet végső soron az okozta, hogy a horvát történész Kállaynak a magyarság kultúrmissziójára tett utalásait a balkáni magyar fennhatóság előkészítésének tekintette, ez pedig keresztelte a horvát politikának a délszláv egységállam létrehozására irányuló terveit. E törekvésében azonban a horvát értelmiség már nem csupán a magyarokkal, de az ekkor megszülető és nagyra törő álmokat dédelgető Szerb Fejedelemséggel is szembekerült.

Szerbia több évszázados török hódítás után a 19. század elején nyerte vissza részleges függetlenségét. Nyugaton tanult értelmisége hamar elsajátította a modern nemzetállami eszméket, amelyek szervesen összekapcsolhatók voltak az ortodox egyház által fenntartott középkori Nagy-Szerbia gondolatával. Ennek az eszmei szimbiózisnak köszönhetően a szerb politika legfontosabb célkitűzése a szerb lakosságú területek egyetlen nemzettestben való egyesítése lett. Erről a kötet következő nagy fejezete ad átfogó képet: *Ilija Garašanin magyarpolitikájának nemzetközi háttere (135–163.)*. Ilija Garašanin volt az a szerb politikus, aki felismerte, hogy a cél elérése lehetetlen nagyhatalmi támogatás nélkül. Garašanin legnagyobb problémáját azonban nem a nagyhatalmak vagy a magyarok, hanem furcsa módon a magyarországi szerbek okozták. Korántsem lehe-

tett ugyanis arra számítani, hogy ők szívesen csatlakoznának egy gazdaságilag elmaradott, a kiszámíthatóságot nélkülöző, az Oszmán Birodalom árnyékában élő nemzetállamhoz. Belgrád számára – a horvátokhoz hasonlóan – azért volt vállalhatatlan a magyar szabadságharc támogatása, mert esetleges sikere esetén egy erős magyar középhatalomtól kellett volna tartani; továbbá ebben az esetben a Karlócán (Karlovac) ekkor kikiáltott Vajdaságnak a szerb nemzetállamba való bekebelezésére nem lett volna lehetőség. Azért támogatta a magyarországi szerb felkelőket pénzzel, mert ezzel kívánta elnyerni a vajdasági szerbek rokonszenvét. Azt is remélte, hogy a kölcsönös sérelmek és atrocitások miatt a magyar és a szerb elit kiegyezésére már nem lesz mód. A horvátokkal való összefogást megakadályozta Bosznia kérdése, amelyet mindkét szláv hatalom a magáénak vallott, történeti, illetve etnikai alapon. Az olmtüzi alkotmány azonban a szerb álmok végét is jelentette. A szerb politika újbóli aktivizálódását majd csak az 1860-as évek nagypolitikai eseményei indukálják, amelyek hatásáról a következő tanulmányban olvashatunk.

Ennek címe: *A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években (164–177.)*. 1858-ban Szerbiában dinasztiacsere és politikai paradigmaváltás következett be. A szerb liberálisok által kikényszerített reform a külpolitikában törökellenességet eredményezett. Célja a balkáni török uralom megszüntetése, valamint Bosznia és Hercegovina bekebelezése volt. Ress rámutat: mivel ebben az időszakban a Habsburgok törökbarát politikát folytattak, a szerbek minden, Bécs gyengítését elősegítő kezdeményezést támogattak. Így találtak ideiglenes szövetséget a magyar ellenzékben, amely súlyánál fogva kellően béníthatta a Habsburg-külpolitikát. Pest és Belgrád szövetsége azonban nem lehetett tartós, mert a szerbek csak pillanatnyilag voltak hajlandók lemondani a Vajdaság hovatartozásának a fessegetéséről, cserébe azért, hogy a magyarok révén Bécs aktivitását korlátozzák. A másik oldalon viszont a magyar külpolitika nem vált törökellenessé, a nemzetiségek számára biztosított maximumokkal pedig Pest csupán az orosz expanziós törekvéseket próbálta gyengíteni. Erről szól a kötet következő tanulmánya is: *A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867) (178–192.)*. Ebben a részben található a szerb–magyar viszony legtalálhatóbb értékelése Garašanin tollából, miszerint „Magyarország soha nem lesz Szerbia őszinte szövetségese [...] Szerbia előrehaladása esetén Magyarország soha nem lehet az, ami szeretne lenni. Szerbia célja mindig az legyen, hogy Magyarország számára megnehezítse szándékai megvalósulását.” Mivel a dualista államberendezkedés kizárta a Vajdaság autonómiáját is, a belgrádi elit – Zágrábhoz hasonlóan – kudarc-

ként élte meg a kiegyezést. Ez teremtette meg az alapját a javuló szerb–horvát kapcsolatoknak, ami azonban az egymást keresztező területi igényeik miatt nem lehetett tartós.

A 19. századi szerb eszmevilág megosztottságáról szól Ress következő írása: *A szerb liberalizmus értékvilága* (212–226.). A szerb nemzeti ébredés központja a század elején Magyarországon volt. Az itteni szerb polgárság alapján máshogy képzelte Szerbia létrejöttének állomásait, mint belgrádi nemzettársai. A monarchiában a *nemzeti emancipáció*, a fejedelemségben a *nemzetállam* volt a szerbek kulcsfogalma. A magyarországi szerbek azonban 1867 után már maguk is csak az önálló nemzet megeremtésében látták fennmaradásuk zálogát. Attól tartottak ugyanis, hogy az egyéni szabadságjogok kiterjesztése a szerb emancipáció hajtómotorjának tekintett értelmiség magyar asszimilációját vonja maga után. Így távlati céljuk immár csak a Szerb Fejedelemség által megtestesített nemzetállam megvalósítása lehetett. Ezzel a magyarországi szerbek egy platformra kerültek a fejedelemségben élő liberálisokkal, azzal a különbséggel, hogy a belgrádi értelmiség felfogását áthatotta a szociáldarwinista eszme, miszerint a kifáradt nemzeteknek el kell bukniuk, és az új népeknek – mint a szerb – kell a helyüket és a szerepüket átvenni.

A *bosnyák* nemzetfejlődés nem azonosítható a már megismert szerb és horvát modellel. A legnagyobb különbség az, hogy a bosnyák még nem tekint vissza középkori állammitoszra, önazonosságát vallásából nyeri. Ezáltal viszont a törökellenes védelem résztvevőjének erkölcsi talajára sem helyezkedhet. Így a messianisztikus küldetéstudat is hiányzik érvrendszeréből. Mint Ress bemutatja, egészen a 19. század végéig nem találkozunk a bosnyák nemzetté válás folyamatának külső jegyeivel. A század folyamán csak mint a horvát és a szerb ideológiák egyik ütköző felülete szerepelt különböző tervezetekben. Az 1878-as megszállás után, magyar kormányzati segítséggel igyekeztek (kívülről) patrióta érzelmű, önálló bosnyák identitású értelmiséget nevelni (*Magyarok a közös pénzügyminisztériumban*. 229–242.). Az ötlet Kállay Bénitől, Bosznia és Hercegovina kormányzójától eredt, aki kutatásai során jutott el addig a gondolatig, hogy kulturális támogatással intézményessé tudja tenni a boszniai muzulmánok nemzetté válását. Ezzel a szerb és a horvát törekvéseket kívánta gyengíteni. Tudományos intézeteket, múzeumokat, folyóiratokat hozott létre és támogatott. Nagy gondot fordított új elit hivatalkokrétg kiképzésére, evégett Bécsben bosnyák főiskolai internátust is alapított. Az ő tevékenységét részletezi a következő dolgozat (*Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete*, 243–253.). Kállay a boszniai nemzetet olyan politikai képződményként fogta fel, amelynek multikon-

fesszionális elitjét erős tartományi patriotizmus és a boszniai különállás tudata tartja össze. Ennek fontos elemét képezte a muzulmánosság bogumil–szláv eredetének az eszméje, a középkori kontinuitást igazolható. Ennek érdekében olyan jeles tudósokat bízott meg a középkori Bosznia történetének kutatásával, mint Thallóczy Lajos. Kállay tevékenysége céljai elérése szempontjából sikertelen volt, mert akkor még nem alakult ki bosnyák nemzettudattal felvértezett elit. Ennek okairól is szól az utolsó tanulmány, amely egészen a jelenig vezeti az események magyarázatát (*A bosnyák nemzettudat fejlődése*, 254–272.).

*

A délszláv népeknél a nemzeti identitást döntő mértékben a vallási hovatartozás és a történelmi fejlődés sajátosságai határozták meg. Ez volt a szerb–horvát nemzeti elkülönülés alapja. Ám vallási azonosság esetén az eltérő típusú fejlődés is előléphetett szegregációs tényezővé, mint ez szlovén–horvát vagy szerb–montenegrói viszonylatban történt. A muzulmán etnogenezis 1463-ban vette kezdetét, ám a vallásváltás nem az elit felső csoportjában, hanem a kismemesi rétegekben ment végbe, és nem is a hódítást követően, hanem csak Jajca 1528-ban bekövetkező eleste után. A török korban időről időre újabb muzulmán népcsoportok telepedtek meg Boszniában, átalakítva a terület vallási térképét. Ugyanekkor hódított jelentős teret az ortodoxia is ezen a vidéken, a vlachok tömeges bevándorlásával. A 18. században a szerb kereskedők monopolhelyzetbe jutásával épült ki ezen a vidéken a szerb egyházi szervezet, és terjesztette el azt a gondolatot, miszerint minden föld szerb, ahol szerbek laknak. A ferencesek által életben tartott katolikus vallás követői ugyancsak a 18. század végén kezdtek a kikristályosodó horvát nemzetfelfogás bűvkörébe kerülni, miközben a boszniai muzulmánokat nem érte ilyen külső hatás.

A térség tragédiája abban rejlik, hogy a 19. században megjelenő nemzeteszmék a szociáldarwinista evolucionista és a liberális nacionalista gondolatiság jegyében születtek. A kívülről importált ideológiákat nem lehetett békésen egyeztetni a belső társadalomfejlődéssel. A balkáni nemzetállamokat lehetetlen volt békésen megteremteni egy ennyire tarka etnikumú területen, ahol ráadásul sok esetben nem is létezett közös nyelv mint az identitás kifejezésének központi eleme. A nemzetvé válás folyamatában, Nyugat-Európától eltérően, sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a vallás, valamint a történelmi múlt. Minden nemzet értelmisége a kívülről hozott ideológiák rabságában próbálta kialakítani a számára legkedvezőbb argumentációs bázist, amellyel megindokolhatta a területi

igényeket. A magyarok jogi, a horvátok történeti és a szerbek etnikai érvei olyan nagy földrajzi átfedéseket produkáltak, hogy a térség nemzetállami alapon történő átszabása csak háborúk útján volt lehetséges. Ez az antagonisztikus ellentét torkollt időről időre borzalmas etnikai konfliktusokba, és ez szülte meg a kötet összes tanulmányában tetten érhető koncepciót, amely szerint a mindentől és mindenkitől „félteni kell”. Mindegyik szereplő félt az összes többitől, ezért céljai eléréséhez külső hatalmakat próbált megnyerni. Ress ábrázolásában ennek az eredménye az, hogy a Kárpát-medence és a volt Jugoszlávia népeinek történelme igen jelentős részben nem a belső fejlődés, hanem a nagyhatalmak pillanatnyi viszonyának és politikai elképzeléseinek a függvénye.

Megoldást csak a 19. században született romantikus nemzetfelfogással való teljes szakítás hozhatna; annak elismerése, hogy az egyén személyes szabadsága szent és sérthetetlen, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű és melyik állam területén él. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, tüzetesen és hitelt érdemlően meg kell ismernünk a térség történelmi kisiklásának menetét az elmúlt kétszáz évben. Ehhez nyújtanak kapaszkodót Ress Imrének ebben a kötetben összegyűjtött, az olvasót sok mindenre ráébresztő tanulmányai.

Varga Szabolcs

Magyar múlt horvát szemmel*

A könyv bemutatását – némileg rendhagyó módon – a fogyatékoságok felsorolásával kezdem. A lista nem különösebben hosszú, ráadásul tételeiért aligha lehet a szerzőt okolni.

A kötetben nem tüntették fel a kiadás évét. Ez bosszantó, mert még nagyon friss, alig egy éves; de három, öt vagy tizenegy év múlva, ismervé Sokcsevits Dénes munkatempóját, talán magának a szerzőnek is gondot okozhat felidézni, pontosan mikor is jelent meg ez a munkája. Hiányzik a kötetben szereplő rengeteg személyt sorba rendező névmutató, amely megkönnyítené az olvasó helyzetét. Nehezen szokik hozzá az olvasó szemé a felhasznált forrásokat és a forrásként felhasznált irodalmat, illetve szakirodalmat felsoroló fejezet „tagolásához”. Az enyém hozzá sem szokott. A tördelőszerkesztő nem volt a helyzet magaslatán, amikor elren-

* SOKCSEVITS Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Magyar a magyarért Alapítvány, Kapu Könyvek, Budapest, é. n. [2004.] 261 p.